

УДК 32.01:303.42(477)

ПЕТРО МОГИЛА Й МОГИЛЯНСЬКА ДОБА В ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Володимир Гоцуляк

*Хмельницький національний університет,
факультет міжнародних відносин,
кафедра філософії і політології
вул. Інститутська, 11, 29000, м. Хмельницький, Україна*

Важливість проблем, що осмислювались Петром Могилою, вписувались у загальну цивілізаційну модель розвитку ранньомодерної України, органічними елементами якої були церква, освіта, культура, держава. Перебуваючи в орбіті західноєвропейських культурних впливів, українська духовна, інтелектуальна еліта могилянської доби формувала фактично стиль мислення і стиль життя тогочасної політичної еліти наступного часу.

Ключові слова: ранньомодерна доба, уніатська церква, церковна політика, релігійна єдність, феномен «золотої доби», політична культура, інтелектуальна еліта, могилянська доба, церква, освіта, культура, держава.

Політична думка першої половини XVII ст. концентрувалася навколо питань, що стосувалися особливостей і перспектив розвитку українського суспільства в політичному просторі Речі Посполитої, а також осмислення різних вимірів українського буття в ранньомодерну добу на основі синтезу релігійного, культурного та політичного досвіду людини. Головна увага українськими мислителями XVII ст. приділялася проблемам православної церкви, її функціонуванню в контексті тих суспільно-політичних процесів, що відбувалися в польській державі.

У суспільному й політичному житті ранньомодерної України діячами братств і культурно-освітніх об'єднань поширювалися ідеї подолання кризи православної церкви, підвищення її авторитету в релігійно-політичному протистоянні з католицькою та уніатською церквами.

Найвидатнішим представником української духовної культури першої половини XVII ст., церковним діячем, який сприяв організаційній трансформації православної церкви в тогочасній суспільно-політичній ситуації і творив ідеї, що здатні були змінювати політику держави щодо церкви, був Київський митрополит Петро Могила (1596–1647). Постать Петра Могили – це приклад того, як ідейна, духовна позиція українського мислителя може визначити політичні вектори розвитку українського суспільства та української церкви.

Дослідженню аспектів багатогранної діяльності Петра Могили присвячена численна література (В. Шевченко [1], С. Голубєв [2; 4], В. Нічик [3], К. Харлампович [5], О. Єфименко [6], І. Огієнко [7], А. Жуковський [8] та ін.).

Петро Могила не був ні політиком, ні культурним діячем, а був передусім людиною церкви. Саме тому його суспільно-політичні погляди й переконання органічно пов'язані з ідеєю перетворення та організаційного зміцнення православної церкви, також із питаннями єдності церков в Україні. Глибина та важливість проблем, що осмислювались Петром Могилою, вписувались у загальну цивілізаційну модель розвитку ранньомодерної України, органічними елементами якої були церква, освіта, культура, держава. У складних умовах релігійно-культурного самовизначення українського етносу Петро Могила докладав бага-

то зусиль до утвердження єдності церкви, створивши своєю діяльністю феномен «золотої доби» Київської митрополії. Усі його духовні, політичні та інтелектуальні зусилля були спрямовані на розвиток української культури, церкви й держави.

Життєздатність українського етносу в XVII ст. залежала від зміцнення авторитету і сили православної церкви, особливо після того, як була підписана Берестейська унія й частина православних ієрархів перейшла в уніатство. Як зазначає В. Шевченко, церковно-релігійна конфронтація в українському суспільстві «згубним чином позначилася на стані етнонаціональних, міждержавних та євро регіональних стосунків» [1, с. 4]. Свою роль відіграв також той факт, що Україна в цей час не мала своєї власної держави, і в таких умовах ніякі політичні інституції не перешкоджали впливові католицької церкви. Тому опікування православною церквою, наміри П. Могили зміцнювати самобутність Київської церкви вписувалися в загальний суспільно-політичний контекст протидії польському домінуванню в Україні.

Можна стверджувати, що проблеми церкви в Україні стали проблемами загальнодержавними, суспільними й політичними.

Від того, в якому напрямі повинна була здійснюватися церковна політика, залежали вектори суспільно-політичного розвитку української спільноти. На відміну від свого попередника Ісайї Копинського, Петро Могила симпатизував політичному курсу Речі Посполитої, орієнтувався на західну культуру, був переконаним прихильником високої європейської освіти й культури. Ісайя Копинський звертав свій погляд лише на православну Москву. Короткий період розквіту православної церкви в Україні пов'язаний саме з діяльністю видатної особистості в духовній історії України – Петром Могилою.

У політичному плані П. Могила підтримував державність Речі Посполитої. Його успішна діяльність на чолі Київської митрополії й перемога над прибічниками промосковської орієнтації в духовно-церковному середовищі XVII ст. свідчили про те, що європейські ідеї суттєво впливали на українську духовну еліту, її стиль мислення та зразки поведінки. Козацька старшина з недовірою ставилася до П. Могили, особливо до його спілкування з уніатськими ієрархами. Він вів тривалі розмови з уніатським митрополитом Веняміном Рутським і Мелетієм Смотрицьким, який на той час перейшов до унії, про можливість об'єднання українських церков і проголошення Українського Патріархату. П. Могила приязно й помірковано ставився й до інших ідеологів та ієрархів уніатської церкви – Рафаїла Корсака, Валеріяна Кальнофойського, обговорюючи можливість міжконфесійного й культурного діалогу. Він добре усвідомлював значення духовного єднання для консолідації українського етносу. Однак у майбутньому долю церкви в Україні визначило українське козацтво, яке ставало провідною силою в суспільно-політичних трансформаціях ранньомодерної України.

У питаннях церковного життя й духовної влади погляди П. Могили розходилися з поглядами європейських та українських реформаторів. Він підкреслював, що часто Реформація приводила до розколу й роз'єднання за конфесійною ознакою, до жорстоких і тривалих громадянських воєн, про що свідчила європейська історія.

Як відомо, релігійні протиріччя завдавали великої шкоди українському народові. Боротьбу «Руси з Руссю» в XVII ст. підсилювали політичні чинники, що ставило перед українським етносом проблему вибору між Варшавою, Москвою й Туреччиною. Тому проблема порозуміння, релігійної єдності для українців була також політичною.

Приділяючи головну увагу питанням зміцнення православної церкви, Київський митрополит думає і про країну, в якій він живе. Він бажав утвердити єдність не лише в церкві, а й у земному людському житті. Його хвилювали різні суперечності, розбіжності

та непорозуміння, які існували в українському суспільстві. Але головною силою, що здатна консолідувати український народ, П. Могила вважав все ж таки православну церкву.

Висував свої вимоги Петро Могила й до світської влади. Її головним призначенням він вважає піклуватися про благо людей. Він закликає правителів допомагати бідним, не задовольняти власні потреби, а витратити свої прибутки на відбудову церков, православних зруйнованих святинь [2, с. 407]. Ідеальним правителем він uważав того, хто, одержавши владу від Бога, є відповідальний перед ним за свої дії. Правитель повинен добре виконувати свої функції й бути втіленням високих моральних якостей – чесності, правди, справедливості. Так само, як і європейські гуманісти, вважає володаря «батьком на троні, опікуном підданих», який повинен обмежувати себе законами та моральними чеснотами.

Значне місце у творчості П. Могили приділяється проблемам держави. В. Нічик пише, що його роздуми про державу стосуються періоду, коли Україна була в складі Речі Посполитої й реального питання про її відокремлення ще не стояло й навіть недостатньо усвідомлювалося [3, с. 98]. У багатьох українських містах діяло магдебурзьке право, а козацька республіка ще не відбулася й не отримала свого правового оформлення. Звісно, міркування П. Могили про українську державу були нечіткими й недостатньо завершеними. Відомо, що в бібліотеці П. Могили було багато творів античних і ренесансних авторів, присвячених проблемам держави (Платон, Аристотель, Аврелій Августин, Тома Аквінський, Нікколо Макіавеллі, Томмазо Кампанелла, Жан Боден, Юст Ліпсій, Гуго Гроцій). Із праць філософів Нового часу він сприйняв ідеї природного права, спільного блага, трактування взаємозв'язку права і моралі, а також ідею сильної державної влади з освіченим і сильним володарем на чолі. Під впливом західноєвропейських авторів П. Могила в працях уживає поняття природного права, загального блага, спільної користі. Ідея договірного походження держави буде розвиватися пізніше вже його однодумцями, вихованцями Київської колегії – Т. Прокоповичем, Г. Бужинським, Г. Кониським, М. Козачинським та ін.

П. Могила відображає певні компромісні погляди на сутність і походження держави [3]. Він вважає, що держава божественна за своєю сутністю й походженням, вона дається людям Богом, але її існування можливе через волю людей. Держава повинна бути виразником волі та інтересів усіх людей, і її існування спрямовується на досягнення загального блага.

Владні функції держави, на думку П. Могили, пов'язуються з досягненням спільного добра та спільної користі. Ідеться про захист Вітчизни від зовнішніх ворогів, збереження злагоди між людьми в державі, правочинність, піклування про торгівлю й ремесла, поширення освіти. У відомому богословському творі Петра Могили «Євангеліє учительное» [3] розвивається ідея про освіченого володаря, «філософа на троні». Ця ідея знайде продовження й у його однодумців по Київському колегіумі, а потім стане однією з головних у філософії Просвітництва.

Володар повинен знати, що робиться в державі, і приймати розумні рішення, а його слова не повинні розходитися з ділами, щоб не втратити віру й повагу народу. Велике значення для виконання володарем своїх функцій мають такі якості, як природна мудрість і благочестя, політична освіченість і досвід керування державою. П. Могила вважав, що сила держави ґрунтується не на примусі, а на розумові, освіченості володаря, на праві й законі.

Розмірковуючи про володаря, Петро Могила переважно вживав терміни «цар» або «король». Він хотів, щоб на чолі майбутньої держави в Україні стояв сильний православ-

ний володар. Православний митрополит хоча й схильно ставився до польського короля, але не думав про збереження подальшого підпорядкування України Польщі й підданство її православного населення королю-католику.

Уважаючи вищою владу духовну, П. Могила наголошував, що в земних справах верховною і вищою за владу церкви є світська влада володаря. І в цьому відчувається вплив зразків європейської культури. Ідея всевладного й свавільного царя-тирана його не приваблювала. Володар повинен бути взірцем дотримання громадянських законів і моральних норм.

Як відомо, в країнах католицької Європи проблема співвідношення світської й церковної влади отримала форму папоцезаризму (визнання зверхності церковної влади), а у Візантії та деяких інших країнах православного світу цезарепапізму (першість влади царів, світських володарів). П. Могила не був прихильником ні того, ні іншого.

Але водночас він формулює ідею сильної державної влади. У земному, світському житті влада державного володаря повинна бути найвищою. Така ідея була дуже актуальною для України, яка перебувала в оточенні сильних держав і не мала власної державності.

Отже, раціональна оцінка Могилою світської влади була співзвучною західній політичній традиції й відмінною від московської. Крім того, це відповідало політичним реаліям України середини XVII ст. На цей час через Польщу Україна вже частково була втягнута в систему європейського типу права, судочинства, міського самоврядування.

Однією з головних функцій держави П. Могила вважав дипломатію та міжнародні відносини. Православний володар повинен забезпечувати права вірних східної церкви в Речі Посполитій легальними, ненасильницькими методами. Петро Могила був прибічником створення коаліції проти Османської імперії, оскільки, на його думку, і люди, і країна страждали від її агресії.

Як православний богослов в уявленнях про ідеального володаря П. Могила більше орієнтувався на східноєвропейську традицію в розумінні зразкового правителя. Ідеальний володар є носієм державної влади і як такий повинен дбати про своїх підлеглих, добро своїх підданих повинен ставити вище, ніж власну волю. Це мудрий політик, мужній і розсудливий полководець, захисник скривджених та убогих, покровитель освіти, церкви, шкіл.

Не можна зробити однозначного висновку про форму державного устрою, якому він надавав перевагу. Скоріше за все, він не був прихильником ні аристократично-олігархічного, ні республікансько-демократичного правління. Немає в його міркуваннях ідеї легітимізації козацької християнської республіки. Така ідея вже буде присутня в просторі політичної культури другої половини XVII ст., і представниками її будуть спочатку Юрій Немирич, а потім і Пилип Орлик.

Отже, раціональна оцінка П. Могилою світської влади була співзвучною західній політичній традиції й відмінною від московської. Крім того, це відповідало політичним реаліям України середини XVII ст. На цей час через Польщу Україна вже частково була втягнута в систему європейського типу права, судочинства, міського самоврядування.

П. Могила був освіченою людиною, перебував під впливом ідей західноєвропейської культури. Тому йому імпонували ідеї верховності права, рівності всіх громадян перед судом і законом. Християнські закони поєднувались у його творчості зі знанням римського права та візантійської вченості.

У творах П. Могили велика увага приділяється ідеї справедливого суду й рівності перед ним усіх людей – і багатих, і бідних. Український мислитель виступав проти беззаконня в церкві й у світському житті. Суд повинен установлювати правду й карати за скоєні злочини, незважаючи на особу злочинця.

Думки П. Могили про державу, закон, справедливий суд органічно вписувались у проєкт ідеальної організації людського життя. Які інші українські книжники та інтелектуали (К. Транквіліон-Ставровецький, Віталій з Дубна та ін.) він наполягав на дотриманні засад християнської моралі й рівності між людьми на зразок того, як усе відбувалося в ранньохристиянських громадах. Водночас ідею рівності використовували й західноєвропейські теоретики держави та права цього часу – Юст Ліпсій, Гуго Гроцій, Томас Гоббс та ін.

Думки православного мислителя про державу, про засади політичного й правового життя, незважаючи на те що вони формулювалися звичною для свого часу релігійною мовою, були своєчасними й актуальними для української спільноти, перед якою в недалекому майбутньому вже стояли завдання формування власної національної держави.

Найбільшим досягненням митрополита Петра Могили стало те, що завдяки йому та його сподвижникам Київ перетворюється в справжній центр українського політичного й культурного життя в XVII ст. Концентрацією всіх духовних, інтелектуальних сил стає Київський колегіум, відкритий стараннями П. Могили. Як пише С. Голубев, з приходом у Київ високоосвіченого, енергійного православного митрополита спостерігається поживлення культурного й освітнього духу. І діяльність його увінчалася наслідками більш плодотворними, ніж досягли його попередники [4, с. 6].

Незважаючи на те що прообразом Академії були єзуїтські школи, вона стала першим у слов'янському світі закладом, що свідомо будувався на засадах православ'я. Завдяки зусиллям П. Могили та його сподвижників, Київський колегіум у XVII ст. відповідав структурі західноєвропейських навчальних закладів, а багато курсів (поетика, риторика, філософія) читалися латиною. Водночас у Київському колегіумі втілювалася ідея тримовності (вивчення латини, грецької, гебрайської мов), що було співзвучним духу Ренесансу.

Завдяки дотриманню й поширенню гуманістичних традицій у Київській академії, здійснювалася своєрідна трансляція цінностей європейського життя на український ґрунт. А атмосфера Академії формувала вільну особистість, незаангажовану, не обтяжену комплексом культурної неповноцінності. Випускники Київської академії виконували просвітницьку місію в Росії й у православно-слов'янському світі. Духовна атмосфера Академії сформувала спільноту однодумців. Як пише В. Нічик, упродовж усього часу свого існування Академія була головним центром духовної консолідації, інституцією, яка через освіту формувала, єднала й уніфікувала етнокультурні процеси [3, с. 54].

На час церковної, шкільної, інтелектуальної активності П. Могили та його сподвижників і однодумців припадає «могилянська доба» в українській культурі. У 30–40-і роки XVII ст. навколо П. Могили формується «могилянське коло» з представників церкви, українських інтелектуалів, письменників, поетів, філософів, діяльність і творчість якого стало одним із найвищих виявів української духовності. У «Могилянському колі» культивувались цінності свободи й вільного вибору своєї позиції, переконань, дій.

Факт існування могилянського кола був свідченням початку формування в Україні інтелектуальної та духовної еліти. Така еліта формувалася з найбільш творчих, вольових, передових сил українського суспільства. Тому в Київській академії могли навчатися вихідці з усіх суспільних станів і прошарків.

Поєднання духовних надбань Заходу і Сходу, православ'я з латино-польськими впливами в Могилянську добу було дуже важливим для майбутньої політичної перспективи України. З одного боку, це було альтернативою прямій колонізації української еліти,

а з іншого – відтягувались процеси русифікації ранньомодерної України. Загалом це сприяло формуванню національної ідентичності, відчуття «інакшості» українського етносу від поляків і московитів (росіян), створюючи основу для уявлень про українську окремішність у добу модерну.

Отже, належно оцінюючи різнобічну діяльність П. Могили (в царині богословської науки, церковну, культурно-освітню, суспільно-політичну), можна зробити висновок, що, вступивши в активний діалог із західноєвропейською культурою, він продемонстрував своїм життям і творчістю необхідність синтезу культурних, інтелектуальних, політичних надбань Заходу і Сходу. Такий вектор розвитку української спільноти був підтриманий його однодумцями, учнями й ідейними спадкоємцями, випускниками Київської колегії. Куди б не закидала їх доля, в яких би місцях Московської держави вони не були, вони завжди сприяли розвитку науки та культури так само, як це робив митрополит Петро Могила.

Тісно співпрацюючи з вищою політичною елітою тогочасної польської держави, разом із тогочасними світськими й духовними інтелектуалами (В. Рутський, «могилянське коло»), П. Могила зробив великий внесок у справу політико-юридичного захисту православного населення України.

Реформаторська, подвижницька діяльність митрополита Петра Могили сприяла відходу від духовного ізоляціонізму українського етносу, встановленню тісних зв'язків із західноєвропейською культурою, проникненню європейських впливів у різні сфери українського життя. Вагомим наслідком починань Петра Могили був також відхід (хоча й тимчасовий) від однієї політичної спрямованості українського суспільства в бік єдиновірної Москви. Одним із наслідків цього стало утвердження в українській свідомості й українському житті європейської системи цінностей.

Стратегічні задуми та проекти П. Могили щодо подолання кризових явищ у церкві й реорганізації культурно-освітнього життя мали далекосяжні наслідки для розвитку всього українського суспільства.

Перебуваючи в орбіті західноєвропейських культурних впливів, українська духовна, інтелектуальна еліта могилянської доби формувала фактично стиль мислення і стиль життя тогочасної політичної еліти наступного часу.

Список використаної літератури

1. Шевченко В.В. Православно-католицька полеміка та проблеми унійності в житті Руси-України. Київ: Преса України, 2001. 416 с.
2. Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (опыт церковно-исторического исследования). Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1898. Т. 2. 498 с.
3. Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. Київ: Український центр духовної культури, 1997. 328 с.
4. Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт церковно-исторического исследования). Киев: Тип. Г.Т. Горчак-Новицкого, 1883. Т. 1. 576 с.
5. Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и нач. XVII века. Казань, 1898. 524 с.
6. Єфименко О. Історія України та її народу. Київ: Мистецтво 1992. 132 с.
7. Огієнко І.І. Українська церква. Нариси з історії української православної церкви: у 2 т. Київ, 1993. Т. 1. 284 с.
8. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. Київ: Мистецтво, 1997. 303 с.

**PETRO MOHYLA AND MOHYLA'S AGE IN THE POLITICAL THOUGHT
OF UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE XVII CENTURY**

Volodymyr Gotsulyak

*Khmelnytsky National University
Faculty of International Relations,
Department of Philosophy and Political Science
Instytutska str., 11, 29000, Khmelnytskyi, Ukraine*

The importance of the problems considered by Petro Mohyla fitted into the general civilization model of the development of early modern Ukraine, the organic elements of which were the church, education, culture, the state. Being in the orbit of Western cultural influences, the Ukrainian spiritual, intellectual elite of the Mohyla's era has shaped the style of thinking and lifestyle of the then political elite of the next time.

Key words: early modern day, uniate church, church politics, religious unity, phenomenon of “golden age”, political culture, intellectual elite, Mohyla's age, church, education, culture, state.